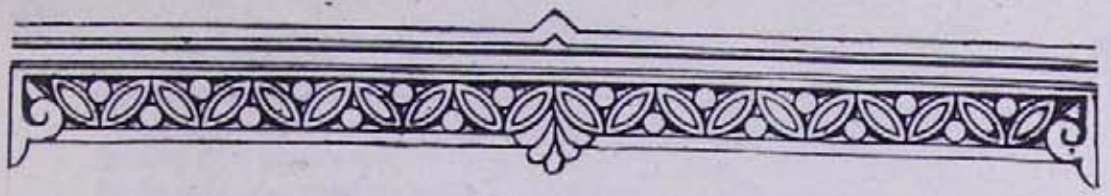

ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԿԱՆ-ԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌԻ ՏՊԱՐԱՆԸ*

Ներսես Ե-ին հաջորդում է Մատթեոս Ա կաթողիկոսը, որ հայրապետական գահ բարձրանալուց հետո երկու խնդիր յուր հոգացողության առարկա է դարձնում, դոցանից մեկը Էջմիածնում բարձրագույն դպրոց հիմնելու ծրագիրն էր, որ իրենից առաջ Ներսես Ե-ի էլ փայփայանքն էր եղել: 1860-ական թվականներին Միքայել Նալբանդյանը գտնվում էր Էջմիածնում. հավանական է կաթողիկոսը Էջմիածնում բարձրագույն դպրոց հիմնելու ծրագիրը հայտնել էր նրան, ուստի և Միքայել Նալբանդյանը, որ իբրև Մասեհ Բարաջանյանի և այլոց կտակները ստանալու լիազոր Հնդկաստան էր գնացել, 1862 թվի հունվարի 20-ին Մատթեոս Ա կաթողիկոսին յուր գրած մի գրության մեջ շեշտում է, որ Կալկաթայի ս. Նազարեթ եկեղեցու եկեղեցպանի մոտ հոգուտ Մայր Աթոռի 1852 ռուբլի մի գումար կա կտակած, որն ստանալու համար խնդրում է կաթողիկոսին հարկավորը կարգադրել:

«Գումարդ այդ,— ասում է Նալբանդյանը,— որ մնացեալ է անդր և որ մնասցէ, եթէ ոչ պահանջիցէք, կարէ սատար լինել Ձեզ թերևս ի շինութիւն դպրոցին, որ հիմնէիք տակաւին ամօք իբրև երկուք յառաջ»**:

Հայտնի չէ, թե կաթողիկոսը Նալբանդյանի այս հիշած գումարը ստացե՞լ է, թե ոչ, ուստի և գուցե դրամականի պակասության պատճառով դպրոցական շենք շինելու ծրագիրը մնում է անկատար:

Երջանկահիշատակ Մատթեոս Ա կաթողիկոսը, ինչպես երևում է ստորև բերված նրա մի կոնդակից, զբաղված է եղել նաև Մայր Աթոռի տպարանի համար մի հարմարավոր շենք կառուցանելու խնդրով: 1864 թվի հունիսի 11-ին № 302 կոնդակով հետևյալ հրամանն է ուղարկում Աղեքսանդրապոլի հոգևոր կառավարությանը.

«Հոգևոր կառավարութեանդ Աղեքսանդրապոլու ծանուցանեմք, զի պ. Ղազարն մահտեսի Իսկանդարեանց (նոյն և Սահակեան) դիմեալ ի Մայր Աթոռս, ծանոյց մեզ արդէն ընկալնուլն իւր զհրաման թոյլատուութեան ի դրանէ օսմանեան, ըստ զօրութեան մերս միջնորդական կոնդակի, վասն 1500 մայր փայտից ի պէտս շինութեան նորակառոյց ուսումնարանին իւրոց և եկեղեցւոյ Ղարաքիլիսա գեղջ տեղւոյդ և ըստ որում **ի շինութիւն նորակառոյց տպագրատան Մայր Աթոռոյս** (ընդգծումը մերն է—Ա. Ե. Ս.) կարեվեր հարկաւոր էր քանի հարիւր մայր փայտս առաջարկեցաք աստ նմին Ղազարու տալ և շինութեան տպարանի մերում զհարկաւոր թիւ փայտս և սիրով և յօգուտ ս. Աթոռոյս խոստացաւ ի կատար ածել զայս մեր առաջարկութիւն, զորմէ տնօրինեալ մեր ունիմք ի ձեռն կարգաւորութեան Սինոդի ս. Էջմիածնի ի ժամանակին ստանալ զայնոսիկ փայտսն ի նմանէ՝ ուստի առաջադրեմք հոգևոր կառավարութեանդ ի 20 մայիսի տարւոյ № 258 գրեալ կոնդակն մեր վասն տալոյ զերեք հարիւր փայտս ընկերութեանն Հառիճոյ վանից թողուլ

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1972 թվականի №№ Դ—Ը-ից:

** Երվանդ Շահազիզ, Դիւան Միքայել Նալբանդյանի, Երևան, 1932 թ., էջ 191:

անկատար և յայտնել նմա վասն կարգաւորելոյ զարժանն ի լրումն պիտոյից շինութեանց, զի զայնոսիկ փայտս զարդիս ունի ստանալ Մայր Աթոռս»*։

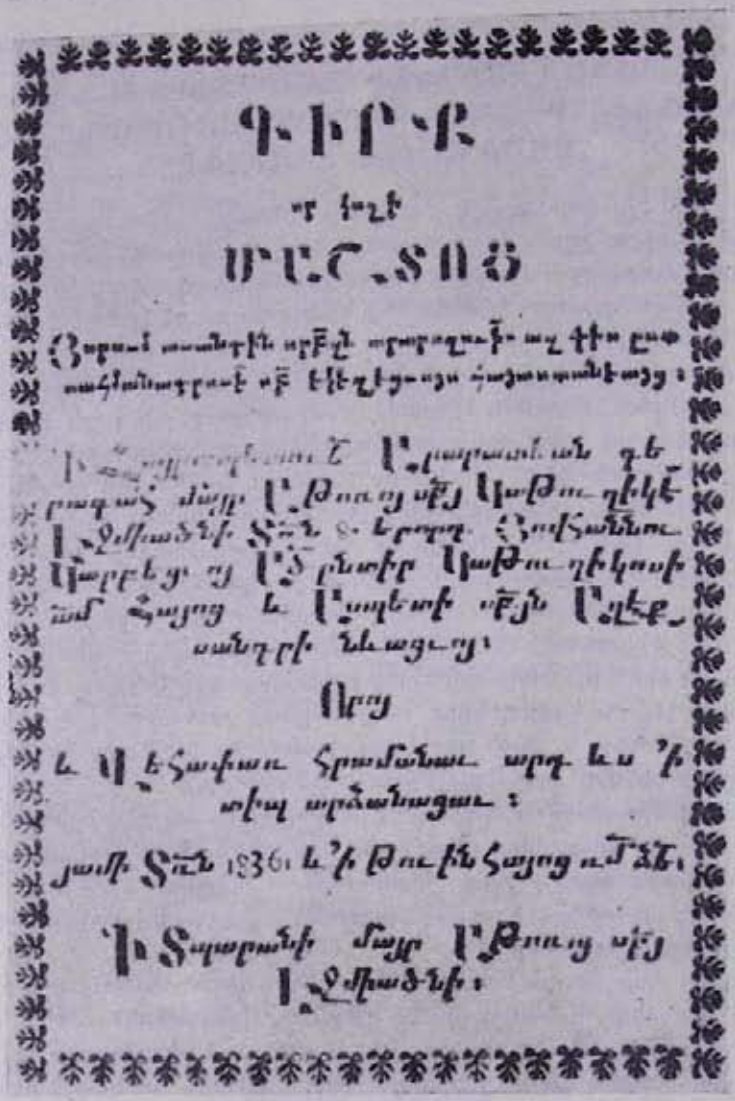

Մաշտոց. Մայր Աթոռ ս. Էջմիածին, 1836 թ.

Սակայն ըստ երևույթին Սահակյանը այդ փայտերը Էջմիածնին չի հանձնում, ի վաճառ հանելով բերած փայտը։ Ուստի Հառիճայի ընկերությունը 1864 թվի դեկտեմբ. 16-ին հետևյալ խնդրագիրն է ուղարկում Մատթեոս Ա կաթողիկոսին.

«Ձերդ Վեհափառության տնօրինությամբ մեր ընկերությունը հոգս քաշեց պատրաստել և բերել օսմանյան տերությունից երեք հարյուր մայր փայտ 1500 փայտի հաշվից ուսումնարանների շինությունների համար, բայց վերջը

* Կ. Կոստանյան, Հառիճայի վանական ընկերության հիշատակարանը ու հաշիվը, Աղեքս., 1910։

դադարեցավ այդ, այն պատճառով, որ Ղազար Սահակյանը խոստացավ Մայր Աթոռի նորակառուցանելի տպարանի համար թեև մեր ընկերությունը ևս հոգվով չափ պատրաստ էր նորա նման յուր երեք հարյուր փայտից մասն հանել նույն տպարանի օգտին և ստանալ յուր նախանշանակյալ բանակու-

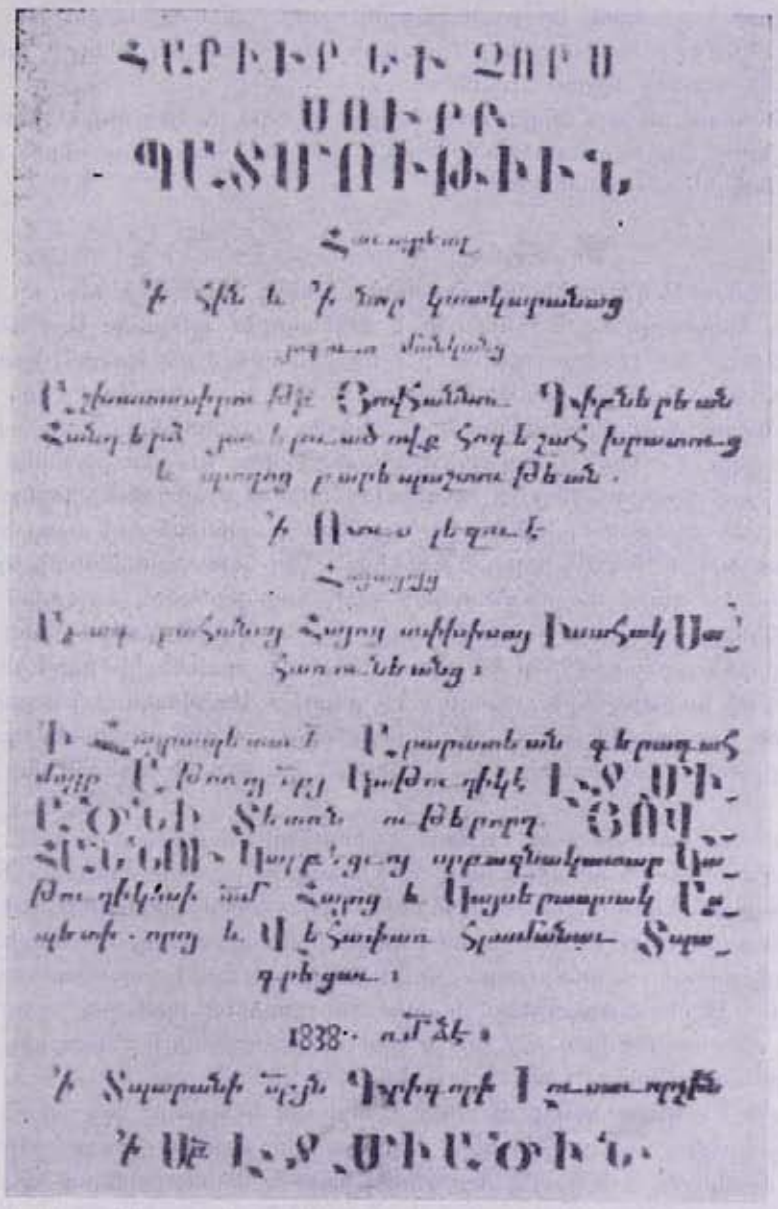

ՀԱՐԻՒՐ ԵՒ ՉՈՐՍ
ՍՈՒՐԲ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Հարիւր

Ի Հին և Ի Նոր Կտակարանաց

յոգեւոր մանկանց

Աշխատասիրեալ ի Յովհաննու Պիտրենեբեան
Հանդերձ յոգեւորաւորք հոգեշահ խրատուց
և պարզոց բարեպաշտութեան.

Ի Ամս լեզուէ

Հայոց

Աշակերտանց Հայոց ազգիս Ասահակ Սա-
հակեանց։

Ի Հրատարակեալ Արարատեան գերագոյն
մայր Աթոռոյ Էջմիածնի Լ.Ջ ՄԻ-
ԱԾՆԻ Տեառն ուխտերով ՅՈՎ-
ՀԱՆՆՈՍ Կարգեցոյ պրեսգնակատար Կա-
թուղիկոսին համ Հայոց և Կայսերապատակ Աշ-
պետի. որոյ և Ամ հանրաւոր Տպա-
գրութեան։

1838. ամ։

Ի Տպարանի Պրն Պետրոսի Լուսաւորչի

Ի Աթ Լ.Ջ ՄԻԱԾՆԻՆ.

Հարիւր և չորս սուրբ պատմութիւն. Մայր Աթոռ ս. Էջմիածին, 1838 թ.

թյունը. սակայն լավ իմանալով, թե այդ մի ինքնահնար առաջարկություն է փայտերն յուրացնելու, ինչպես և եղավ, այդ պատճառով սպասում էր վանական տնօրինության: Արդ, որովհետև վերոգրյալ Սահակյանը և նորա ընկերակիցներն արդեն սկսած են բերել փայտն և ընկերության բաժինը մնում է այնտեղ և վնասներ են լինում մեզ, վասն որո վստահացանք ամե-

նախանարհաբար դիմել ձեր Վեհափառության և խնդրել, որ մի կոնդակ շնորհեք Կարսի առաջնորդ Հովհաննես արքեպիսկոպոս Ռշտունու և արաբ-կիրցի Ղուկաս աղայի անունով, ձեռնտու լինելու և թույլատրելու մեզ բերել երեք հարյուր փայտը ուսումնարանական շինությունների վերա գործադրելու համար, որպեսզի չլինի թե այսուհետև բազմապատկի մեր վնասը, իսկ եթե հարկավորի այսուհետև մի քանակություն փայտի տպագրատան շինության համար, մենք էլ խոստանում ենք մյուսների նման օժանդակ լինել, ինչպես որ բարեհաճի հոգևոր իշխանությունը»*:

Այնուհետև թե այդ մայրի փայտերն ստանալու համար ինչ կարգադրություն է եղել, արդյոք Սահակյանը տվե՞ց այդ 800 մայրի փայտերը, պատմական տեղեկություններ չկան:

ԺԳ

Մատթեոս Ա կաթողիկոսին հաջորդեց Գեորգ Դ կաթողիկոսը, որ հայոց եկեղեցու պատմության մեջ հայտնի է «մեծագործ» անվամբ: Այդ անվանն արժանացել է նա իբրև ուսումնասեր և Էջմիածնում մշակութային, կրթական նոր կյանքի հիմք դնող անձնավորություն: Այդ ոգով գործել էր նա մինչև հայրապետական գահը բարձրանալը Ցանկահայաստանում, յուր վարած պաշտոնների մեջ իբրև վարդապետ և եպիսկոպոս: Հայրապետական գահն առավել լայն իրավունքներ էր տալիս և հեռավոր հորիզոններ բանում յուր հոգում ու սրտում ամբարված ու վաղուց հետե փայփայած յուր բոլոր իղձերը ի կատար ածելու հօգուտ ազգի և եկեղեցու: Այդ նկատառումներով, երբ նա Էջմիածին էր գնում հայրապետական գահ բարձրանալու, ազգային բոլոր աչքի ընկնող անձինք և խմբագիրները, Պոլսից սկսած Հայրապետի վերա ծանր պարտականություններ են դնում: Սակայն, ժամանակի ոգին ու հրամայողական պահանջները շատ լավ էր ըմբռնել Ստեփաննոս Նազարյանը, որ գիտեր ճշտությամբ կշռել ամեն հանգամանք և ուղիղ ու արդար պահանջ դնել նորընտիր Հայրապետի առաջ: Ահա թե նա յուր մի ուղերձի մեջ ինչ է ասում.

«Ամենայն անդաստան, ևս առաւել իմանալին անդաստան որևէ ազգի, հարուստ ժամանակս ամայի և անմշակ թողեալ, ոչ է բնաւորեալ նոյն ժամայն արդիւնս մեծամեծս գործել. ասա ուրեմն աշխատասէր երկրագործին հարկ ի վերայ հասանէ նախ և առաջ արօրս կազմել, լուծս յօրինել, ակօսաբեկ պատառել զկորդացեալն անդաստան, մինչև հնար իցէ գալ ի սերմնարկութեանն, իսկ սոյն այս սերմնարկութեան կարօտ գոյ դարձեալ ժրաձեռն ջուրտուութեան և բազմադիմի խնամոց, մինչև իրումն ժամանակի ի վեր երևիլ ակընկալելոցն արգասեաց»**:

Գեորգ Դ կաթողիկոսը դառնում է այդ սերմը ձգողը, որը պիտի սաներ ու բարգավաճեր յուր հաջորդների խնամքով ու ջուրտվությունով: Նա շատ լավ էր հասկացել ու ըմբռնել ժամանակի ոգին և հրամայողական պահանջը ազգի զարգացման ու քաղաքակրթական աստիճանը բարձրացնելու մեծ կարիքը. ուստի յուր կաթողիկոսական գահը բարձրանալու հաջորդ տարին, երբ վերադառնում է Ռուսաստանից, 1868 թվի մարտի 1-ին հրամայում է ս. Սինոդին, որ անհապաղ տպարանի պակաս բոլոր պարագաները պատրաստեն,

* Անդ:

** Մ. Աբեղյան, Գեորգ Դ մեծագործ կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Վաղարշապատ, 1899, էջ 31:

իսկ տպարանը ավելի բարեկարգ ձևով կառավարելու համար ուսման տեղյակ արժանավոր եպիսկոպոսներից և վարդապետներից մի հանձնաժողով է կազմում: Դեռևս Ռուսաստանում կատարած յուր առաջին ճանապարհորդության ժամանակ Գեորգ Դ կաթողիկոսը մտածում և հոգս է քաշում տպարանը

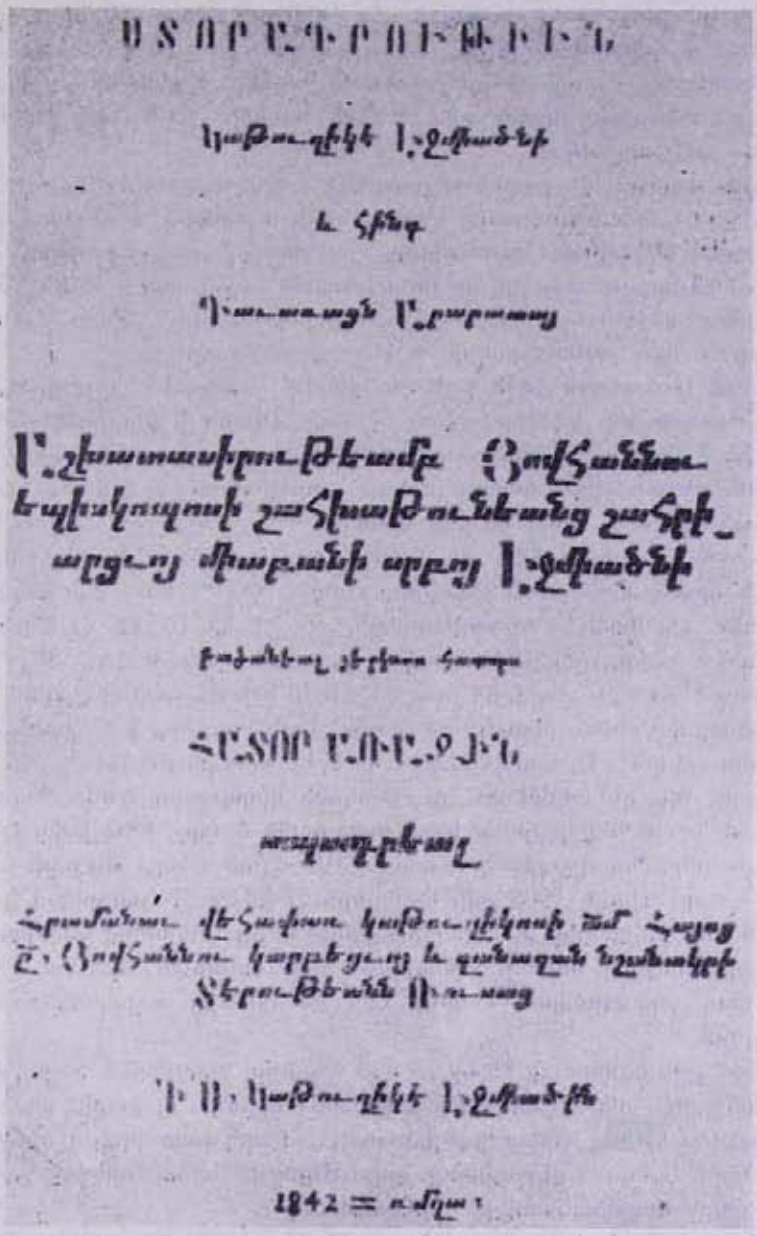

Ստորագրություն կաթուղիկէ Էջմիածնի. Մայր Աթոռ ս. Էջմիածին, 1842 թ.

բարեկարգելու համար և Ղրիմում եղած ժամանակ Խալիպյան ուսումնարանի տպարանից տառեր, ծաղիկներ և այլ զարդանկարներ ստանալով՝ բերում հանձնում է Սինոդին 1868 թվի մարտի 2-ի № 26 հետևյալ կոնդակով.

«Գէորգ ծառայ Յիսուսի-Քրիստոսի... լուսաւորչական հայոց Սինոդին

սրբոյ Էջմիածնի։ Ցայց ելանելն մեր յայնկոյս Կովկասու եղեալ սիրելի ազգի մերում, որ ի Տաւրիկեան նահանգս վասն կարի հարկաւորութեան տպարանի Աթոռոյս, բերաք ի Խալիպեան տպարանէ զվեշտասան տեսակ, տառս նոյնպէս և ծաղիկ, ըստ յարմարութեան տառից նոցին, որք առ առժամանակեայ տպագրութեան կարեն ձեռնտու լինել այժմեան կարգադրեալ հեղինակութեանց և լրագրոց, որոց ցուցակսն ընդ սմին առաքեալ ի Սինոդդ պատուիրեմք յանձնել վերատեսչի յիշեալ տպագրատան, զի զամենայն տեսակս տառից և ծաղկանց՝ ստացեալ զգուշութեամբ ի գործ ածցեն, մինչ ցստացումն բովանդակ տեսակաց նոցին, թիւ 26 յ2-ն մարտի 1868 ամի և յԱզգային ՌՑԺԷ ի ս. Էջմիածին»։

Դեռևս տպարանի բարեկարգությունը չվերջացրած 1868 թվի մայիսի 1-ից ս. Էջմիածնի տպարանից կաթողիկոսի առանձին հրամանով սկսում է լույս տեսնել «Արարատ» կրոնական, պատմական, բանասիրական և բարոյական գիտելյաց ամսագիրը, որ լույս է տեսել ամեն տարի մինչև 1919 թիվը (1920 թվից վերածվել է «Էջմիածին» շաբաթաթերթի), Մայր Աթոռի միաբանների և հայ բանասերների աշխատակցությամբ։

Գեորգ Դ-ը դեռևս 1868 թվի հունվարին առանձին ուշադրություն էր դարձրել տպարանը կարգավորելու վերա։ Ուստի և նույն թվի հունվարի 22-ին, № 7 գրությամբ հաղորդում է Թիֆլիսի առաջնորդ Մակար արքեպիսկոպոսին, թե տպարան կարգավորելու գործը հանձնել է նորա ուղարկած վարպետին և հույս ունի, որ գոհ կմնա։

Ապա հենց նույն ամսին ստանում է աղա Հարություն Խալիպյանից Թեոդոսիայի՝ նրանց տպարանի տառերից корпус № 10 новый մեկ ամբողջ թերթի տառեր, գլխատառեր և ծաղկատառեր 10, 12, 14, 16, 18, 24, 28, 48, ապա նաև ուրիշ տառեր, զարդեր և գծազարդեր, բոլորը երեք փութ 33½ գրվ.։

Նույն 1868 թվի ապրիլին թուղթ է գրում իշխան Հովնանյանցին՝ խնդրելով Եվրոպայից ամեն տեսակ լավ թուղթ բերել տա, որը և մայիսին Հովնանյանցը ուղարկում է Էջմիածին 120 թուփ երեք տեսակ թուղթ։

Նույն թվի դեկտեմբերին կաթողիկոսի կարգադրությամբ Պոլսից հրավիրվում է Նշան Պերպերյանը իբրև տպարանի վարիչ, Թիֆլիսից էլ՝ Ղազարոս Աղայանը։ Պոլսից բերել է տալիս 100 օզմա թուղթ **Ճաշոցի** տպագրության համար։ Դեռևս 1868 թվի հունվարի 27-ին № 19 կոնդակով խնդրում է Հովհան Հովնանյանցից տպարանի համար թուղթ ուղարկել **Արարատ** և **Ճաշոցի** տպագրության համար և խնդրում է նաև ուղարկել, եթե կա Թիֆլիսում, երկու հատ տպագրական մամուլ։ Այս մամուլները տպարանն ստանում է 1870 թվին։

Նույն թվի օգոստոսի 13-ին № 380 հետևյալ կոնդակն է ուղարկել Մկրտիչ Սանասարյանին Վիեննայից ուղարկած պղնձյա մայրերի համար։

«Գէորգ ծառայ Յիսուսի-Քրիստոսի... հարազատ որդւոյ առաքելական Մայր սուրբ Աթոռոյս գերամեծար աղա Մկրտչի Սանասարեանց քրիստոսական ողջոյն հայրապետական օրհնութեամբ։

Զնամակ սիրելութեանդ զգրեալն յ31-ն յուլիսի այսր տարւոյ մեծաւ հաճութեամբ սրտի ընկալաք ընդ նմին հասին ի ձեռս մեր խոստացեալքն ի Զէնջ գեղեցկատիպ մայրք հայկական տառից, ևս և չորս տոմսակք վիճակսխաղոց, զորս գնեալ է ձեր ի մայրաքաղաքիդ ընդ նմին և զառաքեալն ի Զէնջ զարժեստոմսն։ Ոչ յապաղիմք յայտնել զշնորհակալիս սրտի մերոյ վասն փոյթ և եռանդն ջանասիրութեան Ձերոյ առ ի կատարել զյանձնարարութիւնս մեր մտադիր սիրով. նամանաւանդ առաքումն հայկական տառից, բերկրեցոյց

զմեզ կարի, զի կարօտութիւն մեծ էր վայելչաձիւս տառից ի տպարանիս մերում: Յուսամք զի սիրելութիւն Ձեր փոյթն յանձին կալցի, ըստ բնատուր ազգասիրութեան իւրում նաև զխոստացեալ Ձեր պարագայս տպարանի ուղղել ետ մեզ կարելին փութով ի յիշատակ պատուական անուան Ձերոյ, որպէսզի

Արմենատ թուաբանութեան. Մայր Աթոռ ս. Էջմիածին, 1842 թ.

մարթասցուք զտպագրութիւն **Արարատ** լրագրիս մերոյ բարւոքել և զհանոյագոյնս զայն ընծայեցուցանել ազգային ընթերցանելեաց. լերուք ողջ ընդ երկայն աւուրս»[16]:

Գեորգ Դ-ը տպարանի հառաջադիմությանը, բարգավաճմանը և ծաղկմանը արագությամբ զարկ տալու համար 1868 թվի օգոստոսի 13-ին № 381 կոնդակն է ուղարկում Արամ Ճանիկյանին և խնդրում է մի հմուտ վարպետ գտնի ու տեղեկացնի իրեն: Ահա այդ կոնդակը.

«Գէորգ ծառայ Յիսուսի-Քրիստոսի... Մեծարգոյ պ. Ճանիկ Արամեան հարազատ լուսածին Մայր Աթոռոյս քրիստոսական ողջոյն հանդերձ հայրապետական օրհնութեամբ:

Ոչինչ անծանօթ է Ձերդ սիրելութեան, զի ի քանի մի ամսոց հետէ ի տպարանէ Մայր Աթոռոյս ս. Էջմիածնի սկսեալ է ի լոյս ընծայիլ **Արարատ** անուամբ լրագիր առ ի հրահանգել զհաւատացեալն մեզ ժողովուրդ ի բարոյական և յեկեղեցական գիտութիւնս: Մեզ փափագելի էր յոյժ, որպէս անտարակոյս և Ձերդ ազգասէր սրտի, զի օրագիրս այս իմաստալից բովանդակութեամբ տպագրեալ ի նմա նիւթոց և արտաքին բարեձևութեամբ տառից ևս և հմուտ տպագրական ձևոցն վայելչութեամբ, հետաքրքրական և սիրելի հանդիսացի լրութեան ազգիս, որպէսզի մարթասցուք ըստ իմիք հասանել ի յառաջ եդեալն մեզ նպատակ. բայց մինչև ցայսօր բազմադիմի կարօտութիւնք արգելաւոր լինին զարգացման մերս լրագրի վասն պէս պէս պատճառաց և գլխաւորապէս հեռաւորութեան Մայր Աթոռոյս ի զանազան եւրոպական մայրաքաղաքաց:

Եւ քանզի մի ի գլխաւոր կարօտութեանց որևիցէ տպարանի է իրաւամբ գիւտ յաջող տպագրապետի, զորոյ զկարևորութիւն և մեք կարի զգամք աստանօր, վասնորոյ գիտելով զազգասիրական զփոյթ Ձեր և զջանացողութիւն առ ի նպաստամատոյց լինել ըստ կարողութեան չափու յայսպիսի ազգաշահ դէպս ի յառաջադիմութիւն ազգային ձեռնարկութեանց, մեք կոնդակաս այսուիկ մեծայոյս հաւանութեամբ առաջարկեմք մեծարգոյ սիրելութեան Ձերում, աշխատ զանձն առնել առ ի գտանել զտպագրապետ ոմն, զի քաջիկ տեղեակ լինիցի տպագրական արհեստին, հմուտ նաև հայկական բարբառոյ և ամենայն պահանջելի կատարելութեանց, որպիսի և իցէ ազգաշահ լրագրի, ժիր և արթուն ի գործս վերակացութեան, ի վերա այլոց գրաշարից: Եւ եթէ ունիջիք ի նկատի զայսպիսի արժանաւոր անձն, խնդրեմք տեղեկանալ թէ ո՞րչափ տարեկան ոռնիկ խնդրիցէ այնպիսին ի գալ անտանօր և տաջիք մեզ տեղեկութիւն, զի և մեք եթէ հնարաւոր իցէ հրաւիրեսցուք զնա փութով ի Մայր Աթոռս մեր, զի օր յառաջ լցցին պէս պէս կարօտութիւնք նորատիպ **Արարատ** լրագրին և զանազան ոսկեղենիկ ձեռագիրս նախնեաց մերոց եղեալս ի Մատենադարանի տեղւոյս գեղեցիկ տպագրութեամբ ընծայեսցին ի վայելս ուսումնասէր համազգայնոց մերոց:

Յուսալով զի մեծարգոյ սիրելութիւն Ձեր մտադիր սիրով ջանասցէ ի գլուխ հանել զմերս զայս ազգաշահ յանձնարարութիւն, ողջ լերուք ի Տէր: Թիւ 381 ի 13 օգոստոսի 1868 ամի և յԱզգային ՌՑԺԸ ի ս. Էջմիածին»[17]:

Մինչև Գեորգ Դ կաթողիկոսը ս. Էջմիածնի տպարանում մայրերը ձուլում էին ձեռքի գործիքներով, որոնք մինչև 1920 թիվը պահվում էին տպարանում: Առաջին անգամ Գեորգ Դ-ն է բերել տալիս տառեր ձուլող մեքենա, որով մինչև 1920 թիվը, քիչ բացառությամբ տպարանի համար հարկավոր տառերը պատրաստվում էին:

1869 թվին Մկրտիչ Սանասարյանը նվիրում է Էջմիածնի տպարանին անգլիական «Wood» ընկերության արագաձույլ մեքենան 6×9 մեծությամբ, երկու տեսակ հալոցներով, մեկը հասարակ տառեր և մյուսը զանազան աստիճանի և ձևերի գլխագրեր, ծաղկագրեր և ծաղիկներ և այլն ձուլելու հա-

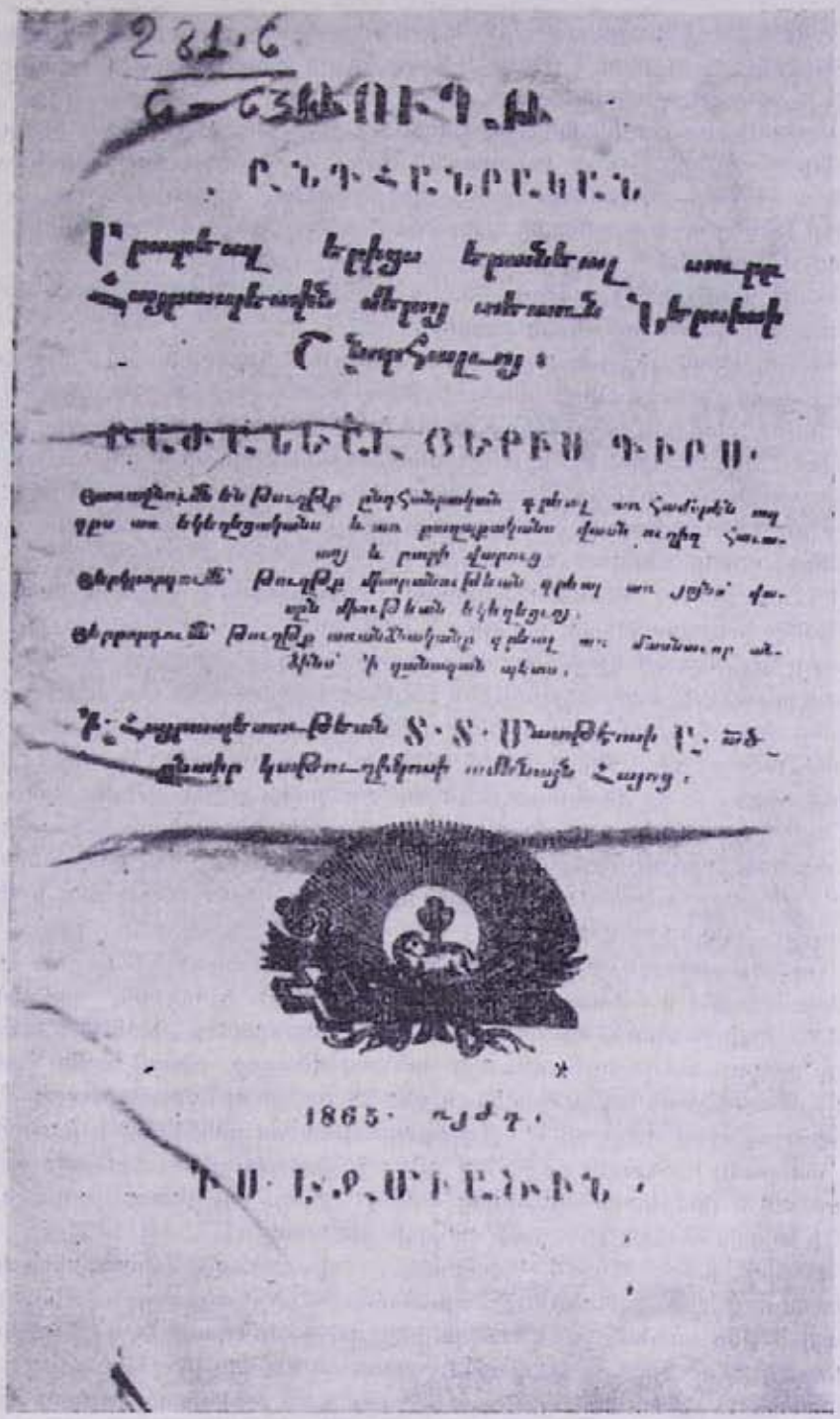

Ս. Ներսես Շնորհալի. Թուղթ ընդհանրական. Մայր Աթոռ ս. Էջմիածին, 1865 թ.

մար: Այլև ստացվում են ութ տեսակ կաղապարներ այլ և այլ աստիճանի և մեծության տառեր, պարագաներ և գծեր ձուլելու համար:

Սանասարյանը նվիրում է նաև մի մեքենա գծեր կտրելու, պղնձյա չորս տեսակ գծեր, մարզաններ, զանազան գեղեցիկ ծաղիկներ, զարդեր, թվա-

նշաններ և շպոններ: Նվիրում է նաև ինը տեսակ մայրեր նորաձև և վայելուչ գլխագրերի, բոլոր գրերի և գեղեցիկ նոտր գրերի և ուրիշ տառերի թվանշանների ու կետանշանների:

Սանասարյանի օրինակով ագուլեցի Մկրտիչ Գրիգորյան Տեր-Մկրտչյանն էլ նվիրում է Մայր Աթոռի տպարանին Հայաստանի տեսարանների կաղապարներ 44 հատ, յոթ տեսակ բոլորագիր, շղագիր, գլխագիր, ծաղկագիր, մայրեր իրանց պարագաներով, երկու տեսակ ձուլված մեծ ծաղկագրեր, զանազան տեսակ մեծ և փոքր կազմարարական շարընկալ:

Բացի վերոգրյալները Մայր Աթոռի տպարանին են անցնում նաև Խաչիպյան տպարանի մայրերից շատերը:

Տպագրական գործին վերաբերյալ զանազան գործիքներ և թուղթ ձեռք բերելու և տպարանը ավելի հարստացնելու համար Գեորգ Դ կաթողիկոսը 1869 թվի ընթացքում դիմումներ է անում դարձյալ Կարապետ Եզյանին, Հովհաննես Հովնանյանցին և Մկրտիչ Սանասարյանին, որոնք և ընդառաջ գնալով կաթողիկոսի բաղձանքներին, խնդրած բոլոր պարագաներն ուղարկում են Էջմիածին: Այդ ավելի պարզ ցույց են տալիս նոցա գրված մի քանի կոնդակները, որոնք բերվում են ստորև.

«Գէորգ ծառայ Յիսուսի-Քրիստոսի... մեծահաւատ և բարեպաշտ աղա Յովհաննիսի Յովնանեանց, սիրելի և հարազատ որդւոյ Մայր Աթոռոյս, խնդալ ի Տէր: Ի 18 մարտի առաքեալ գրութիւն Ձեր ընթերցեալ ուրախ եղաք յոյժ տեսանելով ի նմա զազգասէր և հոգեսէր եռանդն Ձեր, որ առաւել քան զոր մեք զգամք, պերճացեալ հանդիսանալով ցուցեալ էիք զյօժարութիւն Ձեր առ յանձնարարութիւն մեր ի մասին պիտոյից տպագրատան Աթոռոյս: Տէր Յիսուս Քրիստոս որ զամենայն հոգեկան վաստակս ջերմեռանդն բարեպաշտից կշռէ ըստ չափու պարգևաց շնորհաց իւրոց, առատասցի ի Ձեզ բեղմնաւոր և հոգեպարար սուրբ օրհնութեամբն իւրով, յազգէ յազգ փառաւորելով զՁեզ և զհամայն աստուածասէր տոհմայինս ի պարծանս ազգիս և ի պայծառութիւն եկեղեցւոյ սրբոյ:

Գոհ եմք յամենայն սրտէ զի յետ ի ձեռս բերելոյ մամլոյն և թղթոյն խոստանայք առաքել ի ժամանիլ աւուրց ամռան, բայց զթուղթսն, մանաւանդ մասն **ճաշոցի** յատկացեալն եթէ հնար է փութացուցանել, շնորհ մեծ առնէք, քանզի բազում եկեղեցիք կողմանցս չունելով **զՃաշոց** գիրքն դիմեն հանապազ ի Մայր Աթոռս և թախանձեն. և մեք խոստացեալ եմք ընդհուպ զտպագրութիւն այնորիկ զայս ամենայն կարևորութեամբս յանձնելով ի հաճութիւն Ձեր, մաղթեմք ի Տեառնէ...: Պահել զՁեզ ի չարեաց լցեալք պտղովք սուրբ հինութեան և լիութեամբ պարգևաց Հոգւոյն սրբոյ. ողջ լերուք զօրացեալք միշտ ի խնամս Տեառն: 1869 ամի ապրիլի 10 համար 117»[18]:

«Գէորգ ծառայ Յիսուսի-Քրիստոսի... Քրիստոսազօր և ազգասէր աղա Յովհաննու Յովնանեանց յաւէտ հարազատի Մայր Աթոռոյս... Ընկալեալ զգրութիւն Ձեր տողեալ յամսեանն յուլիսի յանչափս ուրախ եղաք ի սիրտ և օրհնեցաք զՁեզ, զի դուք կատարեալ ամենայն սիրով և անձնուիրութեամբ զհանձնարարութիւնս մեր՝ որ վասն տպագրական թղթոց, զորոց զմի մասն ղեալ նախքան զգրութիւնդ, ստացաք յաւուրս յայսոսիկ և որպէս գրէիք զմնացեալ զմի մասն ևս անշուշտ ստասցուք յետ այսր: Երկոքին մամուլքն կանխաւ խնդրեալք ի մէնջ ըստ հին տարազու պարտին լինիլ ի ձուլելոցն ի Լոնդոն և ոչ այլ ուրեք, առկախեալ տուչին (դիմպոն) յերկայնութիւն տասն և ութն մատն (վերշոկ), ի լայնութիւնն տասն և երեք մատն: Իսկ եթէ քան զայնոսիկ չափս մեծ գտանիցին, չիք արգելք ինչ այլ մի գուցէ լիցին նուազ: Նսան

զմի փոքրիկ մամուլ ձուլեալ անդ ի Լոնդոն յերկայնութիւնն տասն մատն, ի լայնութիւնն ութն, անշուշտ եմք զի զերեսեան մամուլսն ևս անշուշտ գնեալ հաճիք, ընդ փոյթ ի Լոնդոնէ և հասուցանել առ մեզ կարելիւն փութով, ըստ որում կարևորութիւն մեծ ունի նոցա տպարանն սրբոյ Աթոռոյս...: 1869 սեպտեմբեր 19, համար 242»[19]:

ԺԱՄԱԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅՐԱՊԱՏԵՆԵՑՅՈՑ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑՒՈՅ
ՍԱՂՄՈՍ ԴԱՒԹԻ
ԸՍՏԵՆԻ ԺԱՄԱԳԻՐՔ
ՏՕՆԱՑՈՅՑ
ԻՍԿԻՍԻՆ

Ա Ր Ա Ր Ա Տ
Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր
տպագրութիւն
ԱԹԱՌՅԻՆ ՀԱՅՐ

Ժամակարգութիւն. Մայր Աթոռ ս. Էջմիածին, 1862 թ. Արարատ ամսագիր. Մայր Աթոռ ս. Էջմիածին, 1868 թ.

«Գէորգ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի... Քրիստոսազօր և ազգասէր աղա Մկրտչի Սանասարեանց հարազատի Մայր սրբոյ Աթոռոյս քրիստոսական ողջոյն, հանդերձ հայրապետական օրհնութեամբ:

Շնորհակալու մտօք և հոգեպայծառ խնդութեամբ սրտի ընկալաք զհետևեալ գործիս, զոր մեծապատուութիւն Ձեր անօրինակ առատաձեռնութեամբ սրտի, առաքեալ է ի լրումն կարօտութեան բազմակարօտ տպարանի Մայր Աթոռոյս, նախ՝ զարագաձոյլ մեքենայ մի, երկրորդ՝ զմեքենայ մի, դարձեալ վասն ձուլելոյ փոքրադիր, երրորդ՝ զմեքենայ մի սակս յարդարելոյ գիծս վասն տպագրութեան, չորրորդ՝ զչորս տեսակ գիծս պղնձեայս, հինգերորդ՝ զմարգանս, վեցերորդ՝ զանազան բարեձև զարդս, թուանշանս և զայլ կարևոր գիծս ի պէտս տպագրութեան: Այսպիսի առատաձեռն նուէր բարեպաշտութեան Ձերոյ ոչ միայն յանչափս ուրախ առնէ զմեզ, այլև յայն միտս հաստատէ, զի դուք լիովին հասու եղեալ մերոյս նպատակի որ յաղագս բարեզարդութեան անշքացեալ վանուցս, կամիք եռանդնալից սիրով գործակից մեզ գտանիլ, յամենայն ձեռնարկս և թեթևացուցանել զբեռն հոգւոց մերոց, առատատուր նուիրատուութեամբք ձերովք յօգուտ տպարանիս, որ կարեմք ասել, գլխաւոր

տեղի է մերոյս խնամոց և հոգատարութեան: Ուրախ եմք այս, զի դուք քաջիկ ի միտ առեալ էք զբարձր նշանակութիւն Աթոռոյս իբրև գլխաւոր կեդրոնի լեզուի և կրօնի և տեսեալ ի վերջին աւուրս զրկեալ ի նախկին բարեվայելչութենէն ընդ մեզ ձգտիք ձեռնտու լինել նորոգ պայծառութեան նորին յաչպագային: Ապաքէն դուք այսպիսի սիրագործութեամբ ձերովք ի մոռացօնս արկանել տայք մեզ զանտարբեր վարչութիւն և յարաբերութիւն ոմանց, յանկանոր անձանց ազգիս ընդ վանս մեր և ընդ օգուտ նորին, ըստ որում զվնասելն իմիք նմին և զվատահամբաւելն առաւել ի ճահ համարին, իբր այն զի վիրօք զվէրս մարթ իցէր բժշկել:

Յայտնելով զլիաբերան շնորհակալութիւն մեր վասն գովանի ջանիցդ ի բարեզարդութիւն տպարանիս, խնդրեմք յԱստուծոյ զի յաւէտ հաստատուն պահեսցէ զՁեզ յայդպիսի աստուածաշնորհ զգացմունս ազգասիրութեան պահեսցէ ընդ երկայն աւուրս, զթել կենաց ձերոց յօգուտ ազգիս և ի հանդերձեալն զտասնապատիկ վարձս հատուսցէ առաքինափայլ մեծապատուութեանդ, մնամք աղօթարար...: 1869 թ. սեպտ. 19 համար 245»[20]:

Գեորգ Դ կաթողիկոսը 1870 թվին արտասահմանից 19 արկղ թուղթ է ստանում Մայր Աթոռի տպարանի համար, որի համար և դիմում է անում Կովկասի կառավարությանը այդ թուղթը առանց մաքսի Մայր Աթոռին հանձնելու:

Գեորգ Դ-ն իր կաթողիկոսության առաջին օրերից մեծ ուշադրություն դարձնելով տպարանի և տպագրական գործի ծաղկման ու ընդարձակման՝ իբրև լուսավորության մի գործոն հաստատության վերա և արհամարհելով ու հաղթելով ամեն տեսակ դժվարությունների ու արգելքների, միևնույն ժամանակ հոգս է քաշում տպարանի ներքին վարչականն ևս բարեկարգել և ավելի հաստատուն հիմքերի վերա դնել, ուստի և տպարանի գործունեությունը կանոնավորելու համար այդ հաստատությունը բաժանում է վանական մյուս հաստատություններից, հատուկ մասնաժողով է նշանակում տպարանը կառավարելու համար, որի համար և հատուկ կանոնադրություն է կազմում և տալիս մասնաժողովին ի գործադրություն: Այս առթիվ 1870 թվի հունվարի 18-ին նա հետևյալ № 18 կոնդակն է տալիս Էջմիածնի Սինոդին.

«Գէորգ ծառայ Յիսուսի-Քրիստոսի... Սինոդի սրբոյ Էջմիածնի ծանուցանեմք. Յօրէ անտի ամբառնալոյ մեր յԱթոռս Հայրապետական ըստ սեպուհ պարտաւորութեան մերում, ոչ զանց արարաք հոգալ նաև զբարեկարգութենէ տպարանի սրբոյ Աթոռոյս, որ վասն հրաւիրեցաք աստ զհմուտ արհեստաւորս գրաշարութեան, տպագրութեան, ձուլելոյ զանազան տառից և այլն: Եւ ըստ յորդորանաց մերոց եղեն նուիրատուք յազգէս կարևոր մեքենայից և վայելչագեղ մայր տառից ի պէտս տպագրութեան **Արարատ** ամսագրոյն և այլոց: Ուստի մեք կարևոր վարկանիմք այժմ հաստատել զտպագրական ժողով և յանձնել նմա զամենայն կառավարութիւն տպարանի որպէսզի իւրաքանչիւր ոք յանդամոց այնր ժողովոյ, ըստ չափու կարողութեանց փոյթ կալցին խորհել զօգուտն և գործել և արդիւնաւորել զտպարանն ամենայն կարեւորօքն, ի վայելչական յարատևութիւն նորին և ի պանծալի բարեկարգութիւն, հրատարակութեամբք ազգօգուտ և հոգեշահ գրուածոց և ի լոյս ընծայելով զազգի ազգի պիտանի մատեանս, զմնացեալս ցայս վայր յանխնամակալութիւն և զդասական պիտանացու գրեանս վասն դպրոցաց: Եւ նշանակեցաք ի պէտս կազմութեան ժողովոյն անդամս զբարեջան Գրիգոր եպիսկոպոսն Մուշեղեանց, զՆերսէս վարդապետն Խուդավերդեանց, զԵսայի վարդապետն Կարապետեան, զսարկաւագ Գէորգ Սուրէնեանց, զուրարակիր Ստեփանն

Մանկունի (հետո Վահրամ եպիսկոպոս—Ա. Ե. Ս.) և զպարոն Յովհաննէսն Յովուեանց* պատուէր հրամանի տուեալ նոցա վարիլ հետևեալ կանոնօքս, զորս տամք ի հրահանգութիւն նոցին.

ԱՒԵՏԱՐԱՆ

ՏԵԱՌՆ ՄԵՐՈՅ

ՅԻՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍԻ

1866

Աւետարան. Մայր Աթոռ ս. Էջմիածին, 1866 թ.

ԱԲՐԱՀԱՄ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԿՐԵՏԱՑՒՈՅ

ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԱՆՑԻՑՆ ԻՒՐՈՑ

ԵՒ

Ն ա տ ր - Շ ա հ ի ՚ Ն

ԳԱՐՍԻՍ

1870

Աբրահամ կաթողիկոս Կրետացի, Պատմագրութիւն. Մայր Աթոռ ս. Էջմիածին, 1870 թ.

Ա. Նպատակ տպարանական ժողովոյն լիցի փոյթ տանել վասն բարեկարգ յառաջադիմութեան և օր քան զօր պայծառութեան տպարանին, ըստ նշանակութեան և յատկութեան նորին:

Բ. Ժողովն որոշեսցէ վասն իւրաքանչիւր անդամոց իւրոց զուրոյն ուրոյն զպարտաւորութիւնս գործունէութեանց ըստ անձն իւր ընդունակութեանցն ի գումարմանն զդիտողութիւնսն արձանագրեսցին յօրագրութեան և ապա մերով գիտութեամբ ի կիր արկցին:

Գ. Ժողովն անխափան գումարեսցի երկիցս յօթնեկի յերեքշաբաթի և ի հինգշաբաթի աւուրս, և ի հարկաւորեալ դէպս երիցս և չորիցս ևս և յետ խորհելոյ զպիտոյից տպարանին և զտպագրութիւնն, պահանջել զանազան հաշիւ զգործոց վարպետի տպարանի և ամենայն գործավարացն և զեղելոցն խորհրդածութեանց և այլոց տնօրէնութեանց նախագահ ժողովոյն պարտաւորի տալ մեզ տեղեկութիւն:

Դ. Ժողովն պարտի ունիլ զժապաւինեալ և մերով կնքով կնքեալ մատեանս երկուս, յորոց մին լիցի մայր տումար գրել ի սմին հանգամանօրէն,

* Հաջորդ 1871 թվի մարտի 7-ի № 53 կոնդակով տպարանական ժողովի նոր անդամներ են նշանակվում Մեսրոպ վրդ. Սմբատյան, Գեորգ սրկ. Սուրենյանց և Ստեփան Մանկունի:

ամ առ մի զամենայն գործիս, զմեքենայս և զպարագայս տպարանի և պահպանել մշտապէս առ ինքն, որոյ պատճէնն վաւերացեալ ստորագրութեամբ մերով մնասցէ ի գործս Սինոդի. իսկ ի միւսումն գրեսցին զմուտս և զծախս տպարանին և ի սկիզբն իւրաքանչիւր տարւոյ ներկայացուցեն մեզ ի նկատողութիւն:

Ե. **Արարատն** հրատարակի ընդ անմիջական հրամանաւ մերով, ուստի և վասն պարունակելոցն ի նմա թէ ի ժողովոյն խմբագրելոցն և եթէ արտաքուստ եկելոցն և վասն ամենայն տպագրելիք թղթոց և մատենից ժողովն նախ պարտի ընդունել զմեր հաճութիւն և ապա տալ ի տպագրել:

Զ. Ժողովն ինքնին ունի հոգալ զծախս տպարանի ընդունելով զհարկաւորեալ քանակութիւն դրամոց ի գանձարանէ Աթոռոյս, հրամանաւ՝ Սինոդի, առ ի գործ դնել թէ վասն տպարանական ծախուց և թէ վասն տալոյ զթոշակս վարձաւորաց տպարանի, գրելով զծախսն ի հաշուետումարի վաւերական ձեռնագրութեամբ ստացողացն:

Է. Ժողովն պարտի յաճախ զննել զհաշուետումարս յորս նշանակեալ են **Արարատ** ամսագիրն և այլ մատեանք առաքեալք առ զանազան անձինս և ի պաշտօնական տեղիս ի վաճառումն, և վասն ստացման գնոց նոցին աչալրջութեամբ հսկել և չթողուլ երբեք ապառիկս ի դրամոց և ի հարկաւորեալ դէպս յայտնել Սինոդին, զի հրամանագրեսցէ առաջնորդական ատենից և հոգևոր կառավարութեանց, փոյթ ունել ի վճարումն դրամոցն և ըստ այսմ ի կարգի ունիցին զամենայն հաշուեպահութիւնս իւրեանց դրամոցն:

Ը. Ամենայն դրամաւոր եկամուտք տպարանին արժան համարիմք զի առաքեսցին ի Սինոդն սրբոյ Էջմիածնի և ի ձեռն նորա ի գանձարան Աթոռոյս, արձանագրելով անդ ի յատկացեալ տումարի. բայց և Սինոդն պարտի տալ զտեղեկութիւն տպարանական ժողովոյն զստացմանէն և զքանակութենէն դրամոցն, զի արձանագրեսցի ի մատենի եկամտից տպարանի:

Թ. Որպէս նշանակին և կարգին անդամքն ի գործակցութիւն այսր ժողովոյ հրամանաւ մերով, նոյնպէս, մի միայն մերով գիտութեամբ և հրամանաւ կարին արձակել ի կարևոր դէպս ի պաշտօնէ իւրեանց: Զայս ամենայն կանոնս առ ի մէջ հաստատեալս և զանուանս նշանակեալ անդամոց տպարանական ժողովոյն առաջարկելով ի գիտութիւն Սինոդիդ, պատուիրեմք ընդ փոյթ յայտնել ժողովոյն ի պարտուպատշաճն գործադրութիւն ըստ նպատակի կազմութեանս վասն յառաջադիմութեան առաւել ևս օգտաբեր լինելոյ տպարանիս ի պայծառութիւն անուան Մայր Աթոռոյս ս. Էջմիածնի»[21]:

Նույն թվի ամառը կաթողիկոսը Տփխիսումն էր: Այստեղ գնում է տպարանի համար հարկավոր իրեր, որոնց հետ և Եվրոպայից ստացված արագատիպ մեքենան ևս ուղարկում է Էջմիածին՝ տալով հունիսի 10-ին հետևյալ կոնդակը Մայր Աթոռի տպարանական ժողովին:

«Գէորգ ծառայ Յիսուսի-Քրիստոսի... տպարանական ժողովոյ սրբոյ Էջմիածնի հայրապետական ողջունիս ծանուցանեմք. զխնդրեալն ի ձէնջ իրեղէնս վասն տպարանի մերոյ աստ՝ գնել տուեալ ընդ արագատիպ մեքենայի եկելոյ յԵւրոպայէ յառաջ քան զայս փուրգոնիս առաքեցաք այդր և զմնացեալսն ստանաք ի ձեռն Ղազարու վարպետի տպարանի. ընդ սմին գա առ ձեզ և իտալացի ոմն վարպետ սակս արագատիպ մեքենայի, որոյ կապակցագիրն և ցուցակն ամենից գնեալ իրաց գտանէք ի ծոց գրոյս:

Աւելորդ համարիմք աստանոր վերստին կրկնել ձեզ, զի ամենայն փոյթ և ջան ձեր ի գործ դնել պարտիք, վասն յառաջադիմութեան և պայծառու-

թեան տպարանի, հանդերձ խնայողութեամբ: Ողջ լերուք, 10 յունիսի 1870 ամի, համար 207, ի Տփխիս»[23]:

ԾԱԾՈՑ

ԳԻՐՔ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ի ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

Ի ՏՊԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ԱՌԱՔԵԼՈՅ

ԱՄՍԱԿԱՆ 1872

Ծաշոց գիրք. Մայր Աթոռ ս. Էջմիածին, 1872 թ.

1869 թվի սեպտեմբերի 11-ին № 4116 գրությամբ Ներքին գործոց նախարար բարոն Աղեքսանդր Պավլովիչը հայոց ընդհանրական կաթողիկոսների եկեղեցական և այլ ազգային հաստատությանց վերայ յուր ունեցած իրավունքների հարցն է բարձրացնում: Այս խնդիրն առաջ էր եկել Ամստերդամի հայոց եկեղեցու իրավասության հարցի հետևանքով:

Գեորգ Դ կաթողիկոսն 1870 թվի հունվարի 20-ին № 5 կոնդակով ուղարկում է Ներքին գործոց նախարարին՝ ա) Տեղեկագիր զիրաւանցն պատ-

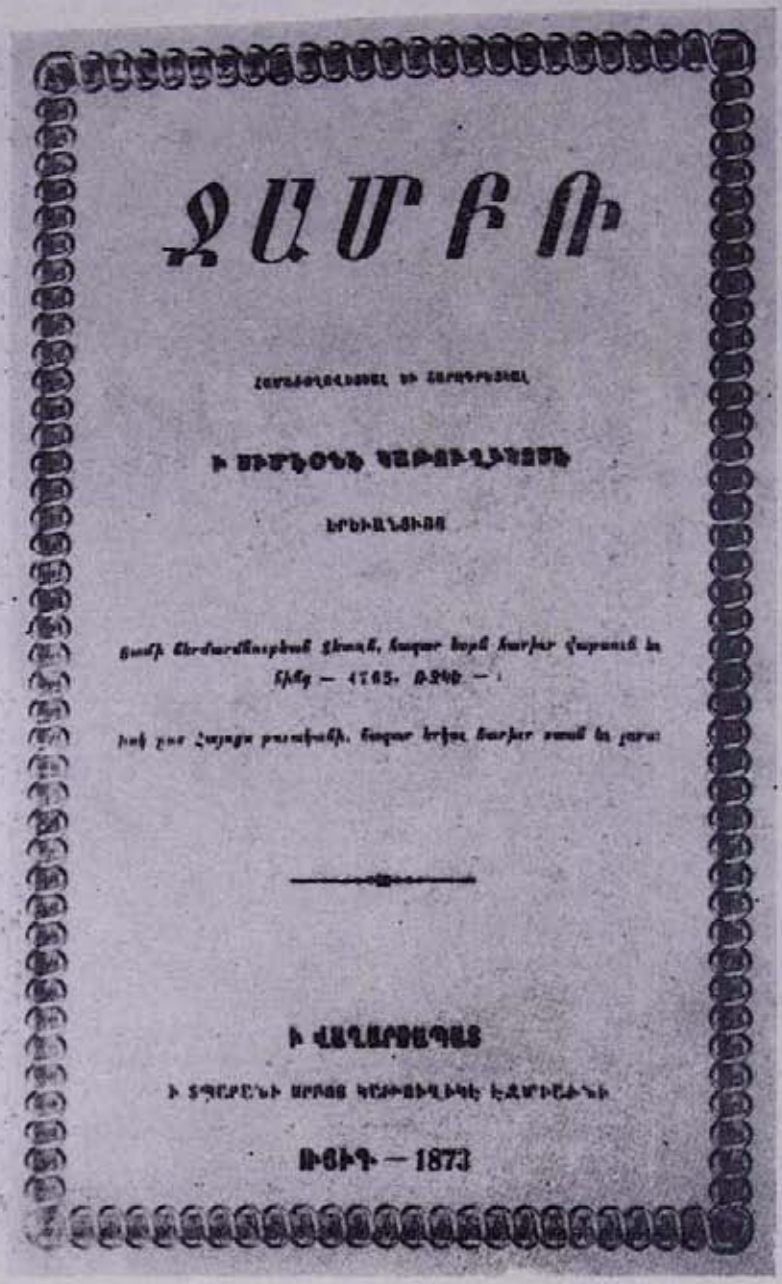

ՋԱՄԲՌ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԱՅԻ ԵՒ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ

Ի ՍԻՄԷՈՆԷ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԷՆ

ԵՐԵՒԱՆՑՒՈՅ

Յամի Հերմարմնաւոր Յիսուսի, հազար եօթն հարիւր վաթսուն և հինգ — 1765. Ի ՅԱԹ — ։

Իսկ ըստ Հայոց թուականի, հազար երեք հարիւր տասն և չորս։

Ի ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐՈՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿԷ ԷՋՄԻԱԾՆԻ

ԹՎԻՆ — 1873

Սիմէոն կաթողիկոս Երևանցի, Ջամբռ, Մայր Աթոռ ս. Էջմիածին, 1873 թ.

րիարգ կաթուղիկոսաց Էջմիածնի հանդերձ պատմաբանական ծանօթութեամբք զհիմնարկութենէ եկեղեցւոյն Հայոց, Ամստերդամ. բ) Վեց կոնդակք ի Տէր հանգուցեալ կաթուղիկոսի Ամենայն Հայոց Տ. Ղուկասու և գ) Հաւատարմութիւն յանուն փաստաբան Վերտգեյմի:

(Շարունակելի)